

PRAWO KANONICZNE / CANON LAW**PIOTR WOJNICZ****ISTOTA FUNKCJONOWANIA DUSZPASTERSTWA
MIGRANTÓW W PRAWIE KOŚCIOŁA
RZYMSKOKATOLICKIEGO**

We współczesnym świecie procesy migracyjne przybierają na sile, stają się bardzo dynamiczne i trudno stwierdzić, w jakim kierunku podążają zmiany wywołane tym zjawiskiem, a tym bardziej, jakie wywołają skutki. Liberalna polityka migracyjna i poprawność polityczna niektórych krajów wobec migrantów spowodowały, że zapomniano o rzeczywistych problemach tej grupy ludzi, którzy od pokoleń w nich zamieszkują. Dodatkowo tę niełatwą sytuację komplikuje nowa fala imigrantów zalewająca kraje europejskie oraz trudności związane ze znalezieniem odpowiedniego rozwiązania powstałego kryzysu imigracyjnego. W podlegającej procesom sekularyzacji Europie odsunięto na plan dalszy sferę religijną życia imigrantów. Tymczasem okazała się ona z jednej strony niezbędnym elementem ułatwiającym adaptację społeczną przybyszów, a z drugiej podstawą do konfliktów o podłożu religijnym w przyszłości. Na tle ścierania się poglądów dotyczących rozwiązania zaistniałej sytuacji ciekawie jawi się postawa Kościoła katolickiego wobec zjawiska migracji.

Migracja, mimo że przybiera różne postacie i rozmiary, jest procesem charakterystycznym dla całej ludzkości: znaczną część ludzi obejmuje bezpośrednio, a innych dotyka pośrednio poprzez swoje skutki. Jej rozległość i złożoność skłania do głębszej analizy przemian strukturalnych zachodzących w życiu społecznym. Współcześnie zjawisko to charakteryzuje się niespotykaną złożonością, co stwarza nowe problemy, dodatkowo zaostrzając trudności, z jakimi zmagają się zwykle migranci¹. Fakt, że w jednym systemie prawnym i społecznym żyją obok siebie ludzie różnych ras, cywilizacji i kultur, rodzi dylemat ich wspólnej koegzystencji. Skutki różnych wydarzeń są odczuwalne nawet w najodleglejszych zakątkach ziemi². Kościół katolicki upatruje źródeł migracji w niestabilności życia współczesnego człowieka, która jest efektem dysproporcji

■ PIOTR WOJNICZ, dr prawa – specjalność prawo administracyjne; e-mail: wojniczpiotr@wp.pl

¹ Jan Paweł II, *Orędzie na Światowy Dzień Migranta 1993 r.*, „L'Osservatore Romano” 1993, nr 1 i 11 (dalej: OŚDM).

² Zob. Jan Paweł II, OŚDM, „L'Osservatore Romano” 2001, nr 2 i 5.

w rozwoju ekonomiczno-gospodarczym między krajami³. Kościół widzi również przyczynę migracji w takich zjawiskach, jak: ubóstwo, prześladowania na tle narodowości, rasy, religii czy światopoglądu oraz w konfliktach zbrojnych⁴.

Należy podkreślić, że zjawisko migracji zostało w sposób naturalny wplecione w historię Kościoła⁵. Aktywne uczestnictwo w zmianach cywilizacyjnych wymusza na Kościele konieczność zajęcia wobec nich konkretnego stanowiska. Kościół pielgrzymujący, jako spadkobierca duchowy Narodu Wybranego, obejmuje swoją misją ewangelizacyjną wszystkich ludzi⁶, w tym również migrantów. Do nowego ludu powołani zostali ludzie bez względu na ich pochodzenie społeczne, narodowe, rasowe i kulturowe⁷. O przynależności do wspólnoty katolickiej nie decyduje narodowość ani status społeczny czy pochodzenie etniczne, ale przede wszystkim wiara w Jezusa Chrystusa i chrzest w imię Trójcy Świętej⁸. Kościół stoi na stanowisku, że w jego łonie nie ma cudzoziemców i gości⁹. Wszyscy ochrzczeni są członkami jednego Ludu Bożego¹⁰, a poszczególne Kościoły partykularne o różnych obrządkach, z odmiennymi tradycjami liturgicznymi, kulturowymi i religijnymi, stanowią jedność w Chrystusie¹¹. Dla Kościoła katolickiego nikt nie jest obcy¹². Kościół jest ze swej natury solidarny ze światem migrantów, gdyż różnorodność obyczajów w nim panująca przypomina mu o jego własnej pozycji, jako ludu pielgrzymującego ze wszystkich zakątków ziemi ku wiekuistej ojczyźnie¹³.

Analiza dokumentów Kościoła katolickiego świadczy o ewolucji pojęcia osób, które opuszczają swoje miejsce przebywania. Pierwsze dokumenty kościelne były skierowane do „emigrantów”¹⁴. Natomiast współczesne prawodawstwo przyjęło nazewnictwo – „migrant”. Jest to szerokie pojęcie, ale przez to bliższe rzeczywistości, gdyż obejmuje wszystkie kategorie ludzi przebywających poza własnym habitatem. Z kolei w Kodeksie prawa kanonicznego z 1983 r. w kanonie 100 zawarta jest następująca nomenklatura:

³ Paweł VI, *Populorum progressio*, tekst polski w: Jan XXII, Paweł VI, Jan Paweł II, *Encykliki. Tekst łacińsko-polski*, Warszawa 1981, nr 8, 9, 10, 11; Jan Paweł II, OŚDM „L'Osservatore Romano” 1997, nr 1 i 11.

⁴ Zob. Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *Ecclesia in Europa*, nr 100, <http://izajasz.pl/dk,30,,ecclesia_in_europa.html>, dostęp: 04.02.2016 (dalej: EE).

⁵ Zob. Jan Paweł II, Encyklika *Laborem exercens 14.09.1981*, tekst polski w: *Encykliki Ojca św. Jana Pawła II*, t. 1, Kraków 1996, nr 23 (dalej: LE); Jan Paweł II, EE, nr 100.

⁶ Konstytucja dogmatyczna o Kościele *Lumen Gentium*, tekst polski, w: Sobór Watykański II, Konstytucja dogmatyczna o Kościele *Lumen Gentium* z wprowadzeniem Bolesława Kominka, Wrocław 1986, nr 9 (dalej: KK).

⁷ Tamże, nr 13.

⁸ Zob. Jan Paweł II, OŚDM „L'Osservatore Romano” 1985, nr 2, 3 i 8.

⁹ Ef 2, 19; *List kardynała Sekretarza Stanu z okazji obchodów Dnia Migranta*, w: *Insegnamenti di Paolo VI*, t. 14, 1976, s. 910–912.

¹⁰ Kongregacja Biskupów, Instrukcja *De pastoralis migratorum cura* dotycząca duszpasterstwa migrantów z 15 sierpnia 1969 r., „*Studia Polonijne*” 1981, t. 4, cz. II, nr 1 (dalej: DPMC).

¹¹ Jan Paweł II, OŚDM 1985, nr 3.

¹² Paweł VI, *Homilia na zakończenie Soboru Watykańskiego II*, AAS 58(1966) 51–59.

¹³ Jan Paweł II, OŚDM, „L'Osservatore Romano” 1999, nr 2 i 4.

¹⁴ Pius XII, Konstytucja apostolska o duchowej opiece nad emigrantami – *Exsul familia* z 1 sierpnia 1952 r., „*Studia Polonijne*” 4(1981) (dalej: EF).

- przybysz (osoba znajdującą się w miejscu, w którym ma zamieszkanie tymczasowe),
- podróżny (osoba znajdującą się poza miejscem stałego lub tymczasowego zamieszkania),
- tułacz (osoba, która nigdzie nie ma ani stałego, ani tymczasowego zamieszkania).

Jan Paweł II wprowadził na określenie osób objętych zjawiskiem migracji termin „people on the move”. Ponadto, zgodnie z nauką Kościoła katolickiego, migrantami są ludzie, którzy opuszczają swoją ojczyznę, aby rozpocząć nowe życie wśród innego społeczeństwa związanego z inną niż oni kulturą i posługującym się najczęściej innym językiem¹⁵. Do kategorii ludzkich wędrowców Kościół zaliczył: uchodźców, wygnańców, uciekinierów, kobiety jak i mężczyźni bez względu na ich wiek i pochodzenie¹⁶. Do tej grupy należą również: robotnicy – emigranci, studenci zagraniczni i turyści¹⁷.

Należy podkreślić, że proces migracji ma różne oblicza, które są odbiciem komplikacji współczesnego świata¹⁸. Pociąga on również za sobą rozmaite skutki. Jak zauważył Jan Paweł II, migracja jest złem koniecznym, gdyż stanowi ubytek dla kraju, z którego pochodzi migrant, a także pociąga za sobą określone niebezpieczeństwo dla niego samego¹⁹. Chodzi przede wszystkim o ryzyko izolacji w nowym społeczeństwie, jak również przejawy ksenofobii lub skrajnego nacjonalizmu ze strony środowiska, w którym znalazł się migrant. Postawom tym Kościół powinien zapobiegać²⁰. Szczególnie dotkliwie odczuwają ten problem obcokrajowcy pozbawieni swych praw²¹.

Migracja ma także pozytywną stronę. Do tych pozytywnych aspektów należy zaliczyć przede wszystkim stworzenie szansy duchowego i ludzkiego wzbogacania się narodów poprzez stykanie się różnych kultur²². Każdy człowiek objęty tym zjawiskiem wnosi do Kościoła swój własny „sens wiary” oparty na trzech filarach – pokora, wierność i modlitwa, czym wzbogaca lokalną wspólnotę. Migracja jest zjawiskiem, które może się przyczynić do zniesienia uprzedzeń oraz stworzenia dojrzałej braterskiej atmosfery między ludźmi²³. Dla chrześcijan migranci są nie tylko nośnikami nowej, nieznannej kultury, ale są również sprawdzianem ich chrześcijańskiej gościnności. Dla człowieka wierzącego opiekować się migrantami znaczy dążyć do zapewnienia ludziom przybyłym z daleka należytego miejsca w chrześcijańskich wspólnotach oraz zabiegać o uznanie ludzkich praw każdego z nich²⁴.

¹⁵ LE, nr 23.

¹⁶ Jan Paweł II, OŚDM 1985, nr 1.

¹⁷ LE, nr 23.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ Tamże.

²⁰ Jan Paweł II, OŚDM, „L'Osservatore Romano” 1996, nr 2, 11–12.

²¹ Zob. Jan Paweł II, OŚDMU 2003, nr 1.

²² Zob. Jan Paweł II, OŚDM, „L'Osservatore Romano” 1996, nr 1.

²³ Zob. Jan Paweł II, OŚDM, „L'Osservatore Romano” 1987, nr 6, 9–10.

²⁴ Zob. Jan Paweł II, OŚDM, „L'Osservatore Romano” 1998, nr 1 i 3.

Kościół nie istnieje sam dla siebie, z tych też względów misja ewangelizacyjna w środowisku migrantów jest nieodłączną częścią całego ewangelizacyjnego dzieła Kościoła w świecie²⁵. W tej mierze postępuje zgodnie z zasadą, że istnieje przede wszystkim dla ewangelizacji, i w tym wyraża swoją tożsamość. Zwrócił na to uwagę papież Paweł VI w adhortacji apostolskiej *Evangelii nuntiandi*, stwierdzając, że Kościół jest powołany do głoszenia Dobrej Nowiny wszystkim ludom²⁶. Zgodnie z nauczaniem Soboru Watykańskiego II Kościół czuje się wewnętrznie związany z ludzkością²⁷. W obliczu procesu migracji wspólne wartości, które łączą Lud Boży, stają się silniejsze od tego, co go dzieli²⁸.

Przez chrzest wszyscy wierni, w tym również migranci, zostali ukonstytuowani Ludem Bożym²⁹. W Kodeksie prawa kanonicznego z 1983 r. dostali potwierdzenie i gwarancję równości swoich praw z prawami innych wiernych w postaci katalogu praw i obowiązków wszystkich członków Kościoła katolickiego. Fakt ten nabiera wyjątkowego znaczenia, ponieważ pozwala migrantom czuć się w każdym społeczeństwie jak wśród s w o i c h. Innymi słowy, migranci zostali uposażeni w prawa i obciążeni takimi samymi obowiązkami, jak pozostali wyznawcy Chrystusa³⁰.

Migranci są zobowiązani zachować poprzez swoje działanie wspólnotę z Kościołem³¹. W związku z tym powinni wypełniać obowiązki, którymi są związani wobec Kościoła powszechnego, jak i partykularnego, w którym przyszło im żyć³². Migranci mają prawo do przedstawiania duszpasterzom swoich potrzeb, głównie potrzeb o charakterze duchowym³³. Mają również prawo do otrzymywania pomocy kapłańskiej pochodzącej z duchowych dóbr Kościoła, zwłaszcza zaś Słowa Bożego³⁴. Migrantom przysługuje prawo sprawowania kultu Bożego zgodnie z przepisami własnego obrządku, zatwierdzonego przez prawowitych pasterzy Kościoła, jak również podążania własnymi drogami życia duchowego, zgodnie z doktryną Kościoła³⁵. W związku z wyjątkową sytuacją życiową migrantów, charakteryzującą się tymczasowością i niestabilnością bytową, Kościół katolicki obdarzył ich określonymi uprawnieniami. Są one związane przede wszystkim ze zwolnieniem migrantów znajdujących się w określonych sytuacjach z zachowania przepisów o wstrzemięźliwości i postu. Uprawnienia

²⁵ Zob. W. Kasper, *Kościół jako wspólnota*, „Communio. Międzynarodowy Przegląd teologiczny” 4(1986), s. 41.

²⁶ Paweł VI, Adhortacja apostolska o ewangelizacji w świecie współczesnym *Evangelii nuntiandi*, nr 14, 18, <http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/pawel_vi/adhortacje/evangelii_nuntiandi.html>, dostęp: 04.02.2016.

²⁷ Paweł VI, *Homilia na zakończenie Soboru Watykańskiego II*, AAS 58(1968), s. 6.

²⁸ Zob. szerzej: J. Laskowski, *Udział świeckich w aktywizowaniu duszpasterstwa. Aspekty teologiczno-prawne*, w: *Duszpasterstwo w świetle nowego Kodeksu prawa kanonicznego*, pod red. J. Syryjczyka, Warszawa 1985, s. 121–125.

²⁹ Kan. 204 § 1, Kodeks prawa kanonicznego z 1983 r. (dalej: KPK/1983).

³⁰ Kan. 208, KPK/1983.

³¹ Kan. 209 § 1, KPK/1983.

³² Kan. 210, KPK/1983.

³³ Kan. 212 § 2, KPK/1983.

³⁴ Kan. 213, KPK/1983.

³⁵ Kan. 214, KPK/1983.

te dotyczą także przepisów regulujących kwestię uzyskania odpustów oraz przyjmowania Komunii Świętej³⁶.

Migranci mają również prawo swobodnego zakładania i kierowania stowarzyszeniami o charakterze religijnym oraz prawo do odbywania wspólnych zebrań w celu ożywienia powołań w świecie³⁷. Migrantom przysługuje także prawo inicjatywy apostołskiej³⁸.

Kodeks prawa kanonicznego z 1983 r. podkreśla z całą stanowczością, że nikomu nie wolno bezprawnie naruszać dobrego imienia, które każdy, a więc i migrant, posiada, ani też naruszać prawa osoby do ochrony własnej intymności. W razie gdyby takie naruszenie miało miejsce, migrantom przysługuje prawo do obrony własnej czci zgodnie z przepisami Kodeksu³⁹. Jednakże przy wykonywaniu swoich praw, czy to indywidualnych, czy zbiorowych, wierni (migranci) powinni mieć zawsze na uwadze dobro wspólne Kościoła, uprawnienia innych oraz własne obowiązki wobec bliźnich⁴⁰.

Prawo powszechne Kościoła potraktowało migrantów na równi z innymi wiernymi i nie obarczyło ich dodatkowymi obowiązkami ani nie wyróżniło szczególnymi przywilejami. Mimo to zajmują oni specyficzną pozycję w hierarchicznej wspólnotcie kościelnej. Oderwani od swojego świata, żyjący w nieznanym im środowisku, potrzebują specjalnej opieki ze strony Kościoła⁴¹. Jest to związane z pozycją migranta jako członka społeczności ludzkiej, w której funkcjonuje. Jako członek Ludu Bożego jest zawsze traktowany jak s w ó j, ale społeczności świeckiej państwowej jawi się jako pewien element obcy.

Ambiwalentna sytuacja migrantów przejawia się zaś w tym, że z jednej strony są równoprawnymi obywatelami Ludu Bożego, a z drugiej są często upośledzonymi prawnie i społecznie członkami środowisk kraju ich emigracji. Powoduje to potrzebę zorganizowania dla nich specjalnej duszpasterskiej opieki. Migranci nie są bowiem żadną z kategorii, na jakie dzieli się społeczność parafialna: dzieci, młodzież, małżonkowie, robotnicy, pracownicy umysłowi itp. – a które są jednorodne kulturowo i językowo. Migranci stanowią część specyficznej społeczności, a zatem ich duszpasterstwo powinno obejmować elementy podobne do tych, jakie występują w ich krajach rodzinnych, co oznacza poszanowanie ich dziedzictwa kulturowego, konieczność zapewnienia im kapłana mówiącego ich językiem oraz utworzenia trwałych struktur specjalnie dla nich przeznaczonych. Potrzebne jest duszpasterstwo systematyczne, indywidualne i wspólnotowe, zdolne nieść pomoc w najtrudniejszym okresie, aż do chwili ich pełnej integracji z Kościołem lokalnym, kiedy to będą w stanie korzystać ze zwyczajnej posługi kapłanów parafii terytorialnej⁴².

³⁶ Papieska Komisja do spraw Duszpasterstwa Migrantów i Podróżnych, *Dekret o udzielaniu specjalnych uprawnień i przywilejów kapelanom i wiernym należącym do różnych sektorów migracji ludzkiej „Pro materna” z 19.03.1982 r.*, „L'Osservatore Romano” 1982, nr 1–8.

³⁷ Kan. 215, KPK/1983.

³⁸ Kan. 210, KPK/1983.

³⁹ Kan. 220–221, KPK/1983.

⁴⁰ Kan. 223, § 1, KPK/1983.

⁴¹ LE, nr 23.

⁴² Jan Paweł II, OŚDM 2001, nr 4.

Papież Jan Paweł II widział w duszpasterstwie migrantów wielkie pole dla działalności Kościoła katolickiego, zwłaszcza na płaszczyźnie podtrzymywania wiary oraz poszanowania praw i godności człowieka⁴³. Podkreślał, że Kościół stara się zawsze pamiętać o problemach dotyczących pracy duszpasterskiej na rzecz migrantów. Celem głoszenia Ewangelii jest zbawienie człowieka, jego prawdziwe i skuteczne wyzwolenie poprzez zapewnienie mu warunków życia liczących z jego godnością. Wiedza o człowieku, jaką Kościół zyskał w Chrystusie, każe mu głosić podstawowe prawa ludzkie i otwarcie występować w ich obronie, gdy są łamane. Dlatego Kościół nieustrudzenie przypomina o godności człowieka i broni jej, ukazując niezbywalne prawa, jakie z niej wypływają. Należy do nich zwłaszcza prawo do ojczyzny, swobodnego zamieszkiwania we własnym kraju, życia wspólnie z rodziną, posiadania dóbr niezbędnych do godziwego życia, zachowania i rozwijania własnego dziedzictwa etnicznego, kulturowego i językowego, do publicznego wyznawania swojej religii i wreszcie do tego, aby w każdych okolicznościach być szanowanym i traktowanym w sposób odpowiadający godności istoty ludzkiej⁴⁴. Kościół uwzględnia w tym katalogu praw człowieka również prawo do migracji, czyli swobodnego przemieszczania się⁴⁵. Jednakże korzystanie z tego uprawnienia powinno podlegać odpowiednim regulacjom, gdyż w przeciwnym wypadku przynosiłoby szkodę dobru wspólnemu społeczności krajów imigracyjnych⁴⁶.

Migranci potrzebują szczególnej opieki duszpasterskiej ze strony wspólnoty kościelnej⁴⁷. Dlatego też Kościół powinien się otworzyć na całą złożoną i zróżnicowaną rzeczywistość świata migracji, aby stworzyć środowisko nacechowane szacunkiem dla podstawowych praw ludzkich⁴⁸. Zgodnie z nauczaniem Jana Pawła II dzieło ewangelizacji świata migrantów powinno się realizować w kościołach lokalnych⁴⁹. W migrantach powinny one dostrzegać osoby, którym trzeba ofiarować niezbędne środki zdolne do umacniania ich wiary i miłości. Powinny pomagać im w pełni uaktywnić ich życie kościelne, podobnie jak działo się to wówczas, gdy znajdowali się oni w ojczystym kraju. Poszczególne Kościoły partykularne są wspólnotami w jednym Ciele Chrystusa, chociaż o różnych obrządkach, z odmiennymi tradycjami liturgicznymi, kulturowymi i religijnymi⁵⁰.

W Kościele katolickim już dawno zauważano, że złożone problemy migrantów nie zawsze można rozwiązać w ramach zwyczajnych struktur duszpasterskich. Były one impulsem do tworzenia nowych form duszpasterstwa

---

⁴³ Tamże, nr 1, 2.

⁴⁴ Jan XXIII, Encyklika *Pacem in terris*, tekst polski w: *Dokumenty nauki społecznej Kościoła*, pod red. M. Radwana, L. Dyczewskiego, A. Stanowskiego, cz. I, Rzym–Lublin 1987, nr 25; Jan Paweł II, OŚDM 2001, nr 3.

⁴⁵ DPMC, nr 7.

⁴⁶ Jan Paweł II, OŚDM 2001, nr 3.

⁴⁷ Jan Paweł II, OŚDM 1993, nr 1.

⁴⁸ Jan Paweł II, OŚDM 1985, nr 1.

⁴⁹ Jan Paweł II, OŚDM 1985 i 1993.

⁵⁰ Jan Paweł II, OŚDM 1985, nr 3.

szczególne⁵¹. Kościół, czerpiąc swoją wiedzę o zjawisku migracji z bogatej przeszłości, wypracował określone formy pomocy ludziom nim objętym. Zaangażowanie Kościoła w sprawę rozwiązywania problemów związanych z migracją XX w. nabrało szczególnego znaczenia. Przeszło swoistą ewolucję od parafii personalnej dla migrantów, która nadal jest podstawową komórką styczności migrantów z Kościołem, do utworzenia specjalnego organu działającego przy papieżu – Papieskiej Rady do spraw Duszpasterstwa Migrantów i Podróżnych. Nie oznacza to końca tej ewolucji, ponieważ zjawisko migracji współcześnie nabiera nowych kształtów, za którymi Kościół katolicki musi nadażać. Obecnie kanoniczne struktury duszpasterstwa migrantów są zorganizowane na trzech płaszczyznach: uniwersalnej, partykularnej i lokalnej.

Zjawisko migracji oraz związana z nią niestabilność życia migrantów powoduje, że w Kościele rodzi się potrzeba reformy dotychczasowych i rozwój nowych form duszpasterstwa. Duszpasterstwo migrantów współcześnie stało się działalnością zinstytucjonalizowaną, skierowaną ku wiernym postrzeganym nie tylko jako jednostki, ile raczej jako członkowie szczególnej wspólnoty, dla której Kościół stosuje odpowiednią posługę pasterską. Posługa ta jest jednak ze swej natury doraźna i tymczasowa, mimo że prawo nie określa terminu jej ustania. Jej struktura organizacyjna nie zastępuje, ale uzupełnia parafialne duszpasterstwo terytorialne, przez które prędzej czy później zostanie wchłonięta. Duszpasterstwo migrantów bierze pod uwagę fakt, że dana wspólnota posługuje się odrębnym językiem i ma własną kulturę, czego nie można ignorować w codziennej pracy apostołskiej, jednak nie traktuje jej zachowania i rozwoju jako własnych, specyficznych celów⁵². Istotą współczesnego duszpasterstwa na rzecz migrantów jest tworzenie wspólnoty pomiędzy różnymi kulturami. Wielość kultur w obrębie Kościoła wzbogaca wspólnotę chrześcijańską. Kościół katolicki żadnej z nich nie spycha na margines. Wręcz przeciwnie, dąży do wzajemnego zrozumienia i dialogu, który prowadzi do jedności. Z tych też względów „konieczny jest proces przechodzenia od monokulturowości do multikulturowości, aż po budowę interkulturowej komunii Kościoła diecezjalnego i parafii terytorialnej”⁵³.

Ogłoszona w 1969 r. instrukcja *De pastorali migratorum cura* przyniosła po raz pierwszy deklarację, że cały Lud Boży jest odpowiedzialny za ewangelizację migrantów. Cały, więc Kościół został zobowiązany do sprawowania opieki nad migrantami⁵⁴. Wszechstronna działalność Kościoła może być efektywna tylko wówczas, gdy jest umiejętnie zorganizowana i zarządzana, a poszczególne osoby i instytucje mają wyznaczone specjalne zadania. W prawie powszechnym pełną

⁵¹ R. Szychmiller, *Troska Kościoła o życie religijne Polaków na emigracji*, w: *Prawnorodzinne i społeczne konsekwencje migracji zarobkowej. Wybrane zagadnienia*, pod red. S.L. Stadniczeńki, M. Gołowkin-Hudały, A. Wilk, Opole 2009, s. 136.

⁵² Jan Paweł II, OŚDM 2001, nr 5.

⁵³ W. Nocel, *Prawo migranta do specjalnego duszpasterstwa*, Warszawa 2012, s. 143–147.

⁵⁴ DPMC, nr 14.

organizację duszpasterstwa migrantów ustaliła po raz pierwszy konstytucja apostołska *Exsul Familia*⁵⁵.

Uniwersalną strukturę duszpasterstwa migrantów określają przede wszystkim postanowienia Kodeksu prawa kanonicznego z 1983 r. i Konstytucja apostołska *Pastor Bonus* z 29 czerwca 1988 r. reorganizująca Kurię Rzymską⁵⁶ oraz Instrukcja *Erga migrantes caritas Christi* z 2004 r. Na płaszczyźnie ogólnokościelnej najwyższą odpowiedzialność za kierowanie, koordynowanie i popieranie ewangelizacji migrantów spoczywa na papieżu oraz na podległych mu organach Stolicy Apostolskiej, a zwłaszcza na Papieskiej Radzie do spraw Duszpasterstwa Migrantów i Podróżnych⁵⁷. W dokumentach wydanych przed Instrukcją *Erga migrantes caritas Christi* duże znaczenie miała też Kongregacja do spraw Biskupów⁵⁸.

Specjalne znaczenie dla dzieł pomocy duszpasterskiej migrantom mają Kościoły partykularne poszczególnych krajów powołane do ewangelizowania migrantów.

Józef Bakalarz wymienia cztery zasadnicze zadania Kościoła w kraju emigracji polegające na:

- przygotowaniu emigrantów do życia w innych krajach,
- staraniach, by emigrantom towarzyszyły wykwalifikowane kadry apostołskie,
- utrzymaniu kontaktu z emigrantami, a zwłaszcza z ich duszpasterzami,
- zaopiekowaniu się powracającymi do kraju reemigrantami.

⁵⁵ Zob. EF, cz. 2.

⁵⁶ Jan Paweł II, Konstytucja apostołska o Kurii Rzymskiej *Pastor Bonus* z 1988, AAS 80(1988), s. 841–930.

⁵⁷ Papieska Rada do spraw Duszpasterstwa Migrantów i Podróżnych, Instrukcja *Erga migrantes caritas Christi*, Lublin 2008 (dalej: EMCC, rozdział VI).

⁵⁸ W Instrukcji EMCC Kongregacja do spraw Biskupów nie została już wymieniona jako organ Stolicy Apostolskiej zajmujący się opieką duszpasterską nad migrantami. Zgodnie z normami prawnymi zawartymi w Instrukcji *De pastoralis migratorum cura* Kongregacja Biskupów zajmuje się kierowaniem, zarządzaniem, koordynowaniem i prowadzeniem wszystkich spraw, które dotyczą opieki duchowej nad wiernymi obrządku łacińskiego objętych zjawiskiem migracji. Działa ona w porozumieniu z Kongregacją Kościołów Wschodnich i z Kongregacją Ewangelizowania Narodów, gdy idzie o tereny podległe jednej z tych Kongregacji. Zachowuje równocześnie nienaruszone obowiązki i władzę ordynariuszów miejsca w zakresie duszpasterstwa migrantów. Zgodnie z przepisami pisma papieskiego motu proprio *Ecclesiae Sanctae*, omawiana Kongregacja może po wysłuchaniu zdania zainteresowanych Konferencji Biskupich lub na prośbę jakiejś Konferencji Biskupiej erygować, mając na uwadze świadczenie dobra duchowego pewnym liczniejszym grupom wiernych, prałatury, które będą się składały z duchownych diecezjalnych, odpowiednio do tego przygotowanych, a które pozostaną pod władzą własnego prałata i będą miały własne statuty. Z racji specjalnego celu, omawianej Kongregacji podlegają instytuty zakonne założone dla niesienia pomocy duchowej migrantom. W związku z czym Kongregacja ma władzę tylko w odniesieniu do tych spraw, które dotyczą członków tych instytutów jako kapelanów, czyli duszpasterzy migrantów, czy to pojedynczo branych, czy też razem, z zachowaniem jednak prawa Kongregacji Spraw Zakonnych i Instytutów Świeckich w odniesieniu do tych spraw, które dotyczą prowadzenia życia zakonnego. Kongregacja Biskupów, wypełniając zamierzenia Soboru Watykańskiego II, troszczy się również wspólnie z Sekretariatem Jedności Chrześcijań o sprawy migrantów będących niechrześcijanami lub niewierzącymi – DPMC, nr 16, motu proprio *Ecclesiae Sanctae*, cz. I, nr 4.

Ponadto autor wyliczył obowiązki spoczywające na Kościele w kraju przyjmującym:

- życzliwe przyjęcie imigrantów,
- ofiarowanie pomocy odpowiednio przygotowanego personelu apostołskiego,
- udzielanie pomocy i wsparcia duszpasterzom etnicznym,
- umożliwienie przybyszom udziału we wszystkich strukturach i instytucjach kościelnych⁵⁹.

Ażeby duszpasterstwo migrantów było duszpasterstwem komunii (czyli takim, które rodzi się z eklezjologii komunii i zmierza ku duchowości komunii), konieczne jest, by między tymi Kościołami panowała współpraca⁶⁰. Na tym poziomie działalności struktur duszpasterstwa migrantów istotną rolę odgrywają poszczególne konferencje episkopatów, a także powołane przez nie specjalne organy zajmujące się powyższą problematyką, tj.: komisja do sprawy migracji lub wyznaczony biskup do spraw duszpasterstwa migrantów, dyrektor krajowy⁶¹ oraz krajowy koordynator kapelanów migrantów⁶².

Istotną rolę w duszpasterstwie migrantów odgrywają diecezje kraju emigracji i imigracji. Wśród odpowiedzialnych za ewangelizację na terenie diecezji prawo kanoniczne wymienia biskupów diecezjalnych w obu krajach, miejscowych proboszczów, kapelanów migrantów, innych kapłanów i stałych diakonów. W procesie tym uczestniczą również wspólnoty kościelne, wśród których szczególną rolę spełnia parafia. Specyficzne powołanie do opieki duszpasterskiej nad migrantami mają różnorodne grupy parafialne, takie jak stowarzyszenia katolickie, ruchy apostołskie, instytuty zakonne, instytuty świeckie, a nawet poszczególne rodziny⁶³. Według papieża Jana Pawła II kapłani winni czuć się bezpośrednio odpowiedzialni za formowanie grup zaangażowanego laikatu w sprawy apostołsko-misyjne⁶⁴. Poprzez zaangażowanie ludzi świeckich duszpasterstwo migrantów nabiera charakteru bardziej społecznego i uniwersalnego, nie tracąc nic ze swojej różnorodności etnicznej i kulturowej⁶⁵. W tej mierze duże znaczenie ma postawa świeckich, których głównym zadaniem jest walka z różnymi formami niesprawiedliwości, a przede wszystkim z ksenofobią i nietolerancją wobec migrantów⁶⁶.

Pierwszym środowiskiem aktywności Kościoła katolickiego na rzecz migrantów jest wspólnota parafialna, która powinna uwrażliwiać swoich wiernych na los ludzi przybyłych z innych państw⁶⁷. Parafia może stać się płaszczyzną,

⁵⁹ Zob. szerzej: J. Bakalarz, *Podstawowe zasady ewangelizacji migrantów*, „Collectanea Theologica” 55(1985), z. 1, s. 193.

⁶⁰ EMCC, nr 70.

⁶¹ EMCC, nr 70.

⁶² EMCC, nr 73–74.

⁶³ Zob. J. Bakalarz, *Podstawowe zasady ewangelizacji migrantów*, s. 194.

⁶⁴ Adhortacja *Christifideles laici*, nr 34, <http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/adhortacje/christifideles.html>, dostęp: 15.02.2016.

⁶⁵ Jan Paweł II, OŚDM 1987, nr 3d.

⁶⁶ Jan Paweł II, OŚDMU 2003, nr 3.

⁶⁷ Papieska Rada Cor Unum, Papieska Komisja do spraw Duszpasterstwa Migrantów i Turystów, *Problem uchodźców, wyzwanie dla solidarności* (Refugees: a challenge to solidarity) z 2 października 1992 r., nr 29, „L'Osservatore Romano” 1993, nr 4.

na której spotykają się różne kultury, narodowości i religie⁶⁸. Ważne jest to, aby wspólnota parafialna była zawsze należycie przygotowana do przyjęcia migrantów. Dla chrześcijan rzuconych w nową sytuację życiową wspólnoty parafialne winny być naturalnymi ośrodkami katechumenatu, które stopniowo umożliwiają im pełne włączenie się w życie Kościoła⁶⁹. Ojciec św. Jan Paweł II podkreślał rolę, jaką powinna odgrywać parafia w procesie migracji ludzi. Parafia, według Jana Pawła II, jest przestrzenią, która może stać się prawdziwą szkołą spotkania z ludźmi o innych przekonaniach religijnych i wywodzących się z odmiennych kultur. Wspólnota parafialna, z całą swoją złożoną strukturą, może stać się szkołą gościnności, miejscem wymiany doświadczeń, co z pewnością sprzyja zgodnemu współlistnieniu i zapobiega powstawaniu napięć w relacjach z imigrantami – wyznawcami innych religii⁷⁰.

Kościół zdaje sobie sprawę, że uzależnienie przynależności do lokalnej wspólnoty od kryteriów etnicznych lub kulturowych byłoby sprzeczne z podstawowym prawem ochrzczonych do sprawowania kultu i udziału w życiu wspólnoty. Co więcej, jeśli nowi przybysze czuliby się niemile widziani w lokalnej wspólnotie parafialnej, ponieważ nie znają miejscowego języka i nie stosują się do miejscowych obyczajów, łatwo staliby się „zagubionymi owcami”. Utrata tych ludzi z powodu dyskryminacji, choćby tylko ukrytej, powinna budzić głęboką troskę zarówno duszpasterzy, jak i wiernych⁷¹.

Spoleczności religijne mogą być zorganizowane na różne sposoby, zależnie od potrzeb wiernych. Narzucenie określonego sposobu działania byłoby niezgodne z nauką Kościoła katolickiego i z pewnością niezgodne z zasadami wolności jednostkowej⁷². W encyklice *Bis saecularis* Pius XII pisze w sposób następujący: „Kościół nie popiera w żaden sposób ograniczania spontaniczności życia, które sprowadzałoby całą sferę działania apostolskiego tylko do jednej organizacji lub parafii”⁷³. Proces zakładania społeczności religijnej musi uwzględniać charakter danej grupy wiernych i oddawać to, co się należy specyfice ich życia moralnego i religijnego. Mając to na uwadze, Sobór Watykański II nałożył na biskupów obowiązek planowania odpowiedniej akcji apostolskiej, dostosowanej do potrzeb określonej grupy wiernych. Społeczności religijne winny być odbiciem rzeczywistego zapotrzebowania w dziedzinie moralno-religijnego życia człowieka⁷⁴.

Oprócz parafii istnieją również inne formy organizacyjne duszpasterstwa „ludzi w drodze”. Należą do nich przede wszystkim: misja duszpasterska, misja zwykła, kapelania współpracująca z parafią, parafia terytorialna – narodowa,

⁶⁸ Jan Paweł II, OŚDM, „L'Osservatore Romano” 2002, nr 4 i 3.

⁶⁹ Papieska Komisja do spraw Duszpasterstwa Migrantów i Podróżnych, *Lettera Chiesa e mobilità umana* z 26 maja 1978 r., „Studia Polonijne” 28(1983) (dalej: CMU).

⁷⁰ Zob. Jan Paweł II, OŚDM 2002, nr 3.

⁷¹ Zob. Jan Paweł II, OŚDM 2002, nr 2.

⁷² Zob. A. Woźnicki, *Kościół katolicki w USA wobec duszpasterstwa etnicznego*, „Studia Polonijne” 4(1981), s. 122.

⁷³ Pius XII, Encyklika *Bis saecularis*, AAS 40(1948), s. 398.

⁷⁴ A. Woźnicki, *Kościół katolicki w USA...*, s. 122.

kościół rektoralny⁷⁵ dla określonej grupy wiernych⁷⁶, parafia międzykulturowa, międzyetniczna i międzyobrządkowa, parafia lokalna z posługą dla migrantów jednej lub więcej grupy etnicznej lub obrządków⁷⁷, kapelania przy organizacjach międzynarodowych, stałe diakonie oraz wiele innych form organizacyjnych⁷⁸.

Prawodawca kościelny w przypadku tworzenia lokalnych struktur duszpasterstwa pozostaje dosyć elastyczny⁷⁹ i daje wręcz dużą swobodę ordynariuszom miejsc w kwestii wyboru formy opieki duszpasterskiej nad migrantami. Przy tworzeniu struktur duszpasterstwa migrantów należy jednakże mieć na uwadze przede wszystkim warunki, w jakich przebywają migranci, ich zwyczaje i potrzeby, które należy dostosować do lokalnych obyczajów⁸⁰.

Złożoność i szybka ewolucja, jaką stwierdza się w ruchliwości ludzkiej, ukazuje konieczność działania instytucji uzupełniających, przeznaczonych do obserwacji tego rodzaju zjawisk i formułowania obiektywnej ich oceny w celu nadania właściwego kierunku duszpasterstwu migrantów. „Chodzi tu o ośrodki duszpasterskie dla grup etnicznych, a przede wszystkim o ośrodki badań międzydyscyplinarnych, które obejmują dyscypliny konieczne do wypracowania i zastosowania ich w duszpasterstwie. Socjologowie, psychologowie, antropologowie, ekonomiści, prawnicy i kanoniści, moralści i teologowie wraz z duszpasterzami, spotykając się i porównując swoją wiedzę i doświadczenia, przyczyniają się do pogłębiania wiedzy o zjawiskach społecznych i wskazania odpowiednich zasad działania. Ośrodki te, działające w różnych miejscach świata, mają za cel nadrzędny dążenie do coraz większej skuteczności działań Kościoła i ich koordynacji, czego wyjątkowo wymaga międzynarodowy charakter ruchliwości migrantów”⁸¹.

Sami migranci powinni brać czynny udział w ewangelizowaniu swojego środowiska. J. Bakalarz podaje następującą zasadę: „...*kto przyjął Ewangelię, ten ewangelizuje innych*. Migranci katolicy są zwykle najlepszymi i bardzo naturalnymi ewangelizatorami swych bliskich, rodzin i własnych środowisk. Z tych też powodów ewangelizację należy prowadzić nie *dla* migrantów, ile raczej *z* migrantami i *poprzez* nich. Zadaniem duszpasterzy w tym względzie jest ułatwić im czynne zaangażowanie w ewangelizację swych środowisk,

⁷⁵ Kan. 560 KPK/1983: „Jeśli ordynariusz miejsca uzna to za pożyteczne, może rektorowi nakazać, ażeby w powierzonym mu kościele sprawował dla wiernych określone funkcje, nawet parafialne, jak również, by kościół był dostępny dla pewnych zespołów wiernych, w celu odprawiania w nim obrzędów liturgicznych”.

⁷⁶ Kościoły rektoralne dla poszczególnych grup narodowych istnieją w Rzymie. Szerzej na ten temat zob. *Pielgrzymi w Rzymie*, red. F. Gidia, Warszawa 2000.

⁷⁷ EMCC, nr 93.

⁷⁸ EF, cz. 2, Dekret o pasterskich zdaniach biskupów w Kościele *Christus Dominus*, tekst polski w: Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekryty, deklaracje*, Poznań 1967 (dalej: DE), nr 23 § 3; Papieska Komisja do spraw Duszpasterstwa Migrantów i Podróżnych, *Instructio pastorale degli emigranti z 26 maja 1978 r.*, „Studia Polonijne” 6(1983), tyt. II, nr 1; CMU, nr 36, 38; Jan Paweł II, Motu proprio o *Duszpasterstwie Ludzi Morza 31 stycznia 1997 r.*, „L'Osservatore Romano” 1997, nr 4–5.

⁷⁹ DE, nr 23 § 3.

⁸⁰ DPMC, nr 33; EMCC, nr 92.

⁸¹ CMU, nr 43.

między innymi poprzez dopuszczanie wiernych – migrantów do udziału w licznych funkcjach duszpasterskich, przez rozwój małych wspólnot apostołskich oraz włączenie ich do ruchów i stowarzyszeń kościelnych”⁸².

Należy podkreślić, że Kościół katolicki zauważa również problem migrantów muzułmańskich, którzy w sposób bardzo widoczny ukazują swoją obecność w krajach tradycyjnie postrzeganych za chrześcijańskie. Zwraca szczególną uwagę na elementy, które łączą wspólnotę chrześcijańską i muzułmańską, takie jak modlitwa, post, jałmużna, pielgrzymka, asceza do opanowania namiętności oraz walka z niesprawiedliwością i uciskiem⁸³. Jednak pomimo licznych zbieżności zauważa też różnice, które częściowo odnoszą się do osiągnięć współczesnej cywilizacji. Z tych też względów istnieje potrzeba propagowania w środowisku muzułmańskim takich zdobyczy cywilizacyjnych, jak: praktykowanie fundamentalnych swobód obywatelskich, nienaruszalnych praw osoby ludzkiej, równej godności kobiety i mężczyzny, demokratycznej zasady w rządzeniu społeczeństwem i zdrowej świeckości państwa. W relacjach pomiędzy wspólnotami Kościół jest przeciwny postawom roszczeniowym, jest zwolennikiem relacji opartych na wzajemnym poszanowaniu i na sprawiedliwości w traktowaniu prawnoreligijnym⁸⁴.

Podsumowanie

Podstawowym celem funkcjonowania struktur duszpasterstwa migrantów jest stworzenie możliwości integracji tej grupy ludzi ze wspólnotą lokalną. W związku z tym przy organizowaniu duszpasterskiej opieki należy indywidualnie dla poszczególnych przypadków rozważać i dostosowywać do okoliczności sposoby, formy prawne i aktualną użyteczność danej struktury organizacyjnej duszpasterstwa. Należy również brać pod uwagę wiele innych okoliczności natury historycznej, geograficznej, społecznej i kulturowej⁸⁵. Ważne jest to, aby struktury duszpasterstwa migrantów były dostosowane do warunków panujących na danym terenie, czyli do kultury, tradycji i sposobu życia lokalnej społeczności. Ponadto istotną rzeczą jest, aby było ono zawsze dostosowywane do aktualnych potrzeb migrantów oraz nadążało za zmianami, jakie zachodzą w społeczeństwie. Skomplikowane procesy migracyjne rodzą dla Kościoła katolickiego nowe duszpasterskie zadania i wyzwania⁸⁶. Kościół katolicki na miarę swoich możliwości stara się sprostać tym wyzwaniom. Migracje dają Kościołowi historyczną okazję do zweryfikowania jego cech charakterystycznych: jest on rzeczywiście jeden dlatego, że w pewnym sensie wyraża jedność całej

⁸² Zob. J. Bakalarz, *Podstawowe zasady ewangelizacji migrantów*, s. 195.

⁸³ Deklaracja Soboru Watykańskiego II o stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich *Nostra aetate*, nr 3, <<http://religie.wiara.pl/doc/471908.Nostra-aetate>>, dostęp: 04.02.2016.

⁸⁴ EMCC, nr 64–67.

⁸⁵ Zob. DPMC, nr 12.

⁸⁶ Zob. S.L. Głódź, *Drogami Narodu i Kościoła. Z nauczania Biskupa Polowego Wojska Polskiego (1994–1998)*, Warszawa 1999, s. 8.

rodziny ludzkiej. Jest święty także dla uświęcania wszystkich ludzi oraz by w nich doznawał chwały w imię Boga. Jest również powszechny w otwarciu na różnice, które trzeba zharmonizować i jest apostołski, ponieważ angażuje się w ewangelizację całego człowieka i wszystkich ludzi⁸⁷.

Według Kościoła katolickiego migracja nie jest problemem pojedynczego kraju, ale powinna ona być rozpatrywana w skali międzynarodowej. Ponadto, migranci pochodzący z różnych krajów, w których podejście do fundamentalnych praw człowieka jest zgoła inne niż w krajach chrześcijańskich, szczególnie dotyczy to stosunku do równego traktowania kobiet i przestrzegania praw dzieci, rozdziału religii i polityki, pluralizmu społecznego, powinni w sposób szczególnie być uświadamiani w tym zakresie⁸⁸. Kościół zauważa, że obok nakazu moralnego, jakim jest gościnne przyjęcie, istnieje również obowiązek migrantów, aby zachowując swoje wartości kulturowe, pracowali na rzecz wspólnej adaptacji społecznej w celu wzbogacania lokalnej wspólnoty, która ich przyjęła. W tym kontekście procesy integracyjne powinny przebiegać wieloaspektowo, przy poszanowaniu praw obu stron. Kościół katolicki, będąc wielkim autorytetem moralnym, daje pewne wskazówki rozwiązania kryzysu wynikającego z napływu imigrantów, poprzez wspólne procedury prawne oraz edukację światopoglądową migrantów z innych kręgów kulturowych w zakresie poszanowania i przestrzegania praw człowieka.

THE ESSENCE OF FUNCTIONING OF THE PASTORAL CARE OF MIGRANTS IN CATHOLIC CHURCH LAW

SUMMARY

The Catholic Church is a universal community. Therefore, the Catholic Church cares of people living outside their homeland. The primary objective of the structures of pastoral care of migrants is the integration of immigrants into the local community. The pastoral care of migrants should be adapted to the migrants needs, their culture and traditions. The pastoral care of migrants operates at three levels: the universal, the particular and the local.

According to the Catholic Church migration is an international problem that should be resolved with the cooperation of all countries. The issue of cultural differences between migrants and local communities, should mitigate through learning of basic human rights.

KEY WORDS: migrants, pastoral care of migrants, the Catholic Church

---

⁸⁷ EMCC, nr 97.

⁸⁸ Zob. <http://pl.radiovaticana.va/news/2015/08/22/watykan_ostrzeza_problemy_z_integracj%C4%85/_1166927>, dostęp: 15.02.2016.

